

ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի
Արխիվի եւ թանգարանների տնօրեն

**ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ԻԵՏՈ
ԱՄՅՐ ԱԹՈՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԵՒ ՎԱՏԻԿԱՆԻ
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1945–1954 ԹԹ.)**

Սկիզբը՝ թիվ ԺԲ. 2025 թ.

Ուսումնասիրողներից Հ. Ենգիբարյանն իր գրքում կարծիք է հայտնում, որ կաթողիկոս-պատրիարք կարգինալ Աղաջանյանի համար «հիմնական ու առանցքային պատճառը Հայ կաթողիկե եկեղեցու շահն էր, որին ներգաղթն ընդհանրապես հակացուցված էր»¹: Եւ հետագա շարադրանքում եզրակացնելով՝ հեղինակն ի մասնավորի գրում է. «Երբ այսօր տարիների հեռվից փորձում ենք վերլուծել ներգաղթի վերաբերյալ Հայ կաթողիկե եկեղեցու դիրքորոշումը, պետք է ասել, որ այն ամբողջովին արդարացված տեսակետ էր, ուստի շատ իրատեսական ու փաստարկված էին կարգինալ Աղաջանյանի բոլոր կանխատեսումները, հատկապես, երբ այդ ներգաղթը դիտարկվում է Հայ կաթողիկե եկեղեցու շահերի տեսանկյունից»²:

Ընդունելով հանդերձ Հ. Ենգիբարյանի եզրահանգումը, այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ Հայրենիքի եւ ազգային գերագույն շահերը պահանջում էին համազգային անվերապահ ու անսակարկ միասնություն եւ համերաշխ գործակցություն՝ «միասնական կամք»: Ստեղծվել էր բարենպաստ պահ՝ աշխարհով մեկ սփռված գաղթական հայությունը Մայր Հայրենիքում համախմբելու, պահանջելու Թուրքիայի կողմից բռնազրաված հայկական հողերը, ի վերջո՝ վերականգնելու հայ ժողովրդի հոգեւոր-կրոնական միությունը՝ ամենայն ջանք գործադրելով, որպեսզի Հայոց Եկեղեցու գիրկը վերադառնային հոգեորսության մեջ առաջացած կաթողիկե եւ ավետարանական հայ համայնքները, եւ այդ ամենի արդյունքում, ինքնին, պետք է առավել շենանար Հայրենիքը, հզորանար հայկական պե-

¹ Հ. ԵՆԳԻԲԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 160:

² Նույն տեղում, էջ 174:

տուլթյունը, աճեր հայրենաբնակ հայուլթյան թիվը եւ գորեղանար հայ ժողովրդի միակ Ազգային Եկեղեցին: Ահա այս ամենն ի նկատի ունենալով, «երբ այսօր տարիների հեռվից» անդրադառնում ենք կարդինալ Աղաջանյանի ու Հայ Կաթողիկե Եկեղեցու դիրքորոշմանն ու գործունեությանը, բնավ, որեւէ առումով նրանց մոտեցումները չենք կարող համարել արդարացի: Մեր խորին համոզմունքն ու դավանանքն է՝ հայ ժողովուրդը, ամբողջովին կամ մասամբ, երբեք չպետք է կախյալ լինի այլ կրոնական եւ եկեղեցական կենտրոններից:

Կարդինալ Աղաջանյանի Շրջաբերականին անդրադարձել է նաեւ Հարավային Ամերիկայի հայոց Հայրապետական պատվիրակ Տ. Գարեգին Եպիսկոպոս Խաչատուրյանը (Տրապիզոնցի)՝ 1947 թ. Բուենոս Այրեսում հրապարակելով իր «Կաթողիկե Եկեղեցի» հոդվածը³: Տ. Գարեգին Եպիսկոպոսի եկեղեցաբանական, մասամբ նաեւ պատմագիտական, խորհրդածուլթյունները, առանձնահատուկ հոգեւոր շնչով ու բովանդակութեամբ, շարադրվել են՝ հիմքում ունենալով կարդինալ Աղաջանյանի որոշ մտքեր: Զոր օրինակ՝ Խորհրդային Հայաստանում կրոնի ազատութեան հետ կապված կարդինալ Աղաջանյանի մտահոգութեան առնչութեամբ Տ. Գարեգին Եպիսկոպոսը գրում է. «Բայց գոնէ կրօնական մտահոգութիւնը իր կողմէ՝ մենք կը գտնենք աւելորդ. զի հայ ժողովուրդը Մայր Հայրենիքի սրտին մէջ ունի իր կրօնական կեդրոնը, դարաւոր Ս. Էջմիւսի՛ն, որ կարող է, եւ պարտի, իր վրայ առնել այդ հոգը՝ Հայաստ. Եկեղեցւոյ շունչով ու կանոններով, առանց պէտք ունենալու, որ այլադաւան Եկեղեցի մը միջամտէ իր այդ գործին՝ հաւատածաւալական առաջադրութիւններով: Նա ունի իր հաւատքը, միս եւ արիւն եղած, անասան ու ճշմարիտ, կրկնենք՝ Մի-Ակ Կեն-ԴԱՆԻ ՎէՄին՝ Քրիստոսի վրայ հիմնուած, եւ չի կարօտիր պետրօսեան փոխանորդութեան»⁴:

Այնուհետ Տ. Գարեգին Եպիսկոպոսը խորհրդածուլթյան նյութ դարձնելով Շրջաբերականի հետեւյալ տողը՝ «երբ հայրենադարձի բանբերները եւ անոնց մունետիկները համազգային այս գործին յարանուանական շեշտուած բնոյթ մը տուին», ի մասնավորի գրում է. «Ակնարկութիւնը, անշուշտ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն համար է, որուն ներքոյն հիւսուեցաւ ըստ արժանւոյն ամէն բերանէ, ինքն եղած ըլլալով, արդարեւ, այն միակ

³ «Արարատ» (հանդէս ամսօրեայ), 1947, թիւ 7, 8 (յունաւոր-փետրուար), էջ 198–203:

⁴ Նույն տեղում, էջ 202:

Հաստատութիւնը՝ որ, դարերու ընթացին, հաւատարիմ իր կոչումին, ոչ միայն եղաւ աղբիւր հոգեկան խորագոյն ապրումներու եւ բարձրագոյն ներշնչումներու, մարտիրոսագրական փառաւոր դրուագներ արձանագրելով եկեղեցական պատմութեան մէջ, — այլ եւ քաղաքական անտէրնչութեան եւ վերջին վեցդարեան գերութեան ամենադառն օրերուն հանդիսացաւ ամրապարիսպ բերդը ազգապահպանման»⁵: Այս խոսքերից հետո Տ. Գարեգին եպիսկոպոսը վճռական կերպով մակաբերում է. «Եւ այս Եկեղեցին յարանուանական չէ երբեք, բառին անգլիական իմաստով (denomination), որով Ամեն. Կարդինալ-Պատրիարքը կը թուի թէ փորձութիւնն է ունեցած տեսնելու, այսօր տակաւին, «հերձուածողութիւնը», եթէ ոչ «հերետիկոսութիւնը» Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն մէջ: Այո՛, Հայաստ. Եկեղեցին այն է, ինչ որ է Հռոմէականը, քրիստոնէական կրօնի կամ քրիստոնէական Եկեղեցիի կաթողիկէութեան վերաբերմամբ: Ոչ մէկ «ծիրանի», որքան ալ շողշողուն եղած ըլլայ այն, կրնայ երբեք նսեմացնել Եկեղեցւոյ կաթողիկէական այս նկարագիրը՝ որ էութիւնն իսկ է նաեւ մեր Եկեղեցիին: «Բանբեր» թէ «մոնետիկ» Հայաստան աշխարհի եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ չեն նկատեր անհամեստութիւն բարձրադասակ հուշակելու այս ճշմարտութիւնը, վկայութեամբն անհերքելի փաստերու»⁶:

Կարող ենք միանշանակ սեպել, որ Տ. Գարեգին եպիսկոպոսի հոգւածը որոշակի ընդհանրութիւններ ունի «էջմիածին» ամսագրի «Թողթ ընդդէմ Հայրենիքի եւ ներգաղթի» հոգւածի հետ, թեեւ վերջինիս բովանդակութիւնը հիմնականում ազգային-քաղաքական շեշտադրումներով էր:

Կարդինալ Աղաջանյանի Շրջաբերականի առիթով մի գրքույկ է հեղինակել նաեւ Բեյրութում լույս տեսնող «Արարատ» օրաթերթի խմբագիր Ասատուր Էլճանյանը՝ «Հայ կաթողիկ պատրիարքարանին դիրքը խորհրդ. Հայաստանին, ներգաղթին եւ Հայկական դատին հանդէպ» խորագրով. «Որեւէ պարկեշտ հայ եւ արթնամիտ հրապարակագիր, — գրում է Ա. Էլճանյանը, — լուռ չը կրնար անցնիլ այդ կոնդակին վրայէն, որովհետեւ ան շօշափած եւ յուզած է, մեր լինիլ չը լինելու հրատապ հարցերը, այնպիսի վիճելի, թէական եւ բացասական ձեւով ու կեցուածքով մը, որ չէինք ակնկալեր իր նման եկեղեցական բարձր հեղինակութենէ մը»⁷: Այնուհետեւ

⁵ Նույն տեղում, էջ 202–203:

⁶ Նույն տեղում, էջ 203:

⁷ Ա. ԷՂՃԱՆՅԱՆ, «Հայ կաթողիկ պատրիարքարանին դիրքը խորհրդ. Հայաստանին, ներգաղթին եւ Հայկական դատին հանդէպ», Պէյրութ, 1947, էջ 5:

տեւ հեղինակը նշում է, որ Շրջաբերականի վերաբերյալ առարկությունն ու անդրադարձ չէր ունենա, եթե այն իր բովանդակությամբ լիներ սոսկ կրոնաեկեղեցական, մինչդեռ, ինչպես գրում է Ա. Էլճանյանը՝ «ան իր թեմական, ծխական եւ բարոյական ասպարէզի շրջագծէն դուրս ելլելով գաղութահայ զանգւածներուն եւ անոնց ազգային քաղաքական ճակատագրին սխալ ուղղութիւններ կուտայ»⁸:

Ա. Էլճանյանն իր հրապարակմամբ անդրադառնում է Շրջաբերականում կարդինալ Աղաջանյանի արտահայտած մտքերին՝ ձեւակերպելով տաս հարցեր եւ շարադրելով դրանց պատասխանները: Թեեւ գրքույկի հեղինակը որոշապես գտնվում է խորհրդային գաղափարախոսությունից ազդեցության ներքո, սակայն նրա վերլուծություններն ու քննադատությունները, բացառապես, պայմանավորված են այդ ժամանակի ազգային ու հայրենական գերագույն ու կենսական շահերով: Այդ իսկ պատճառով, բնավ, տեղին չեն, ավելին՝ արդարացի չեն պատմաբան Հ. Ենգիբարյանի հետեւյալ բնորոշումները. «Ա. Էլճանյանը մանրակրկիտ անդրադառնում է պատրիարքի կոնդակի բոլոր հատվածներին՝ մեջբերելով կարդինալի մտքերը եւ ամեն կերպ փորձելով վարկաբեկել եւ նսեմացնել նրան:Ամբողջությամբ խորհրդային իրականությունից բխող քննադատություններ, որտեղ պարզ երեւում է հեղինակի նպատակն՝ ամեն կերպ սեւացնել կաթոլիկ պատրիարքին՝ համարելով նրան հակաազգային ու հակապետական գործիչ»⁹:

Արդար եւ իրավ է Ա. Էլճանյանի այն պնդումը, որ «հայրենիքը՝ մտապատկեր մը չէ, որու վրայ պիտի գայ կաղապարուելու հողային հայրենիքը, այլ այդ մտապատկերն է որ պիտի գայ կաղապարուելու եւ յարմարելու այն հողային իրական հայրենիքին, որ այժմ գոյութիւն ունի Արարատի ստորոտը: Պետութիւնը այն ամուր սիմէնթն է որ պիտի շաղէ եւ իրարու փակցնէ անհատ աղիւսները, հայրենիքը դարձնելով անխորտակելի ամբողջ մը»¹⁰: Հետեւաբար, եզրակացնելով՝ Ա. Էլճանյանը գրում է. «Նայր Աղաճանեան եւ իրեն պէս եւ իրեն չափ հայրենասէրները, բացասական հայրենասէրներ են, որ իրողութիւնը լքած եւ ուրացած՝ շուքերու ետեւէ կը վազեն: Անոնք ազգը ինքնասպանութեան կը մղեն, երբ կը յորդորեն ար-

⁸ Նույն տեղում, էջ 5:

⁹ Հ. ԵՆԳԻԲԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 162:

¹⁰ Ա. ԷԼՃԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 25:

տասահման մնալ, այն փուճ պատրուակով թէ մարդու հայրենիքը հո՞ն է, ուր ան իր հացը կը ճարէ: Աս անհող հայրենիքն է եւ աս հայրենասիրութիւն չէ, այլ իւթորբական, որ կրնայ հասնիլ մինչեւ հայրենադաւութիւն՝ իրական հայրենիքին հանդէպ: ...Անգամ մը եւս հարկ կը տեսնեմ շեշտել եւ ընդգծել թէ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնն ու ապահովութիւնը մեր վաղուայ սերունդի բարօրութիւնը՝ միմիայն Սովիէթ համամիութեանական դաշնակցային եւ եղբայրական իրերօգնութիւնովն ու պաշտպանութիւնովը կարելի է, պատմութեան այս տուեալ պահուն: Անկէ դուրս ամէն խօսք եւ ուղղութիւն դառն ցնորք է եւ կորուստ անդառնալի»¹¹:

Այդ համոզմունքն է, որ Ա. Էլճանյանին մղում է ասելու, որ հակառակ կարդինալ Աղաջանյանի ճիգ ու ջանքի, որով նա վկայում է Հռոմի պապի հայասիրութեան ու Վատիկանի հայանպաստ քաղաքականութեան մասին, «մեզի համար նոյնիսկ զարմանալի անակնկալ մը պիտի չըլլայ, եթէ վաղը, երբ Հայ Դատն ու պահանջները Վեհաժողովներու սեղանին վրայ գան, Վատիկան՝ Սովիէթ կօշմարը պատրուակ ծառայեցնելով, հայ ժողովուրդի հակառակորդներու ու թշնամիներու կողքին դիրք գրաւէ, ի հեճուկս Աղաճանեանի տարփողանքին»¹²: Հետեւաբար, գրքուկի հեղինակն գտնում է, որ Հռոմի պապի կողմից կաթողիկոս-պատրիարքին «կարտինալութեան տիտղոսի բաշխումը՝ չը յենուր ընտրուած Կարտինալի ազգային շահերու, նկատողութիւններու, այլ եկեղեցական, քաղաքական եւ շրջանային հաշիւներու»¹³:

Այս ամենով հանդերձ, Ա. Էլճանյանը կարծիք է հայտնում, որ կարդինալ Աղաջանյանի հակաերգալթյա հորդորն ու ընթացքը թելադրված չէ Վատիկանից, ինչպէս կարծում են շատերը, այլ այդ ամենի պատճառը հայ կաթողիկ երիտասարդ, նորընծա «կոսմոպոլիտ» վարդապետներն են, իսկ կարդինալ Աղաջանյանը, ընդամենը, նրանց մոլեռանդութեան զոհն է. «...Սխալ է մեր ժողովրդին մէջ շրջան ընող այն զրոյցը, թէ Աղաճանեան հօր ներգաղթի դէմ բացած խաչակրութիւնը՝ թելադրուած ըլլայ Վատիկանէն, քանի որ յայտնի է անոր հակասովիէթ տրամադրութիւնը: Վատիկանի համար կուտ մը արժէք չը ներկայացներ թէ Հայերը Միջին Արեւելք են մնացեր, թէ Հայաստանի մէջ են ամփոփուեր: Նոյն իսկ

¹¹ Նույն տեղում, էջ 25, 28:

¹² Նույն տեղում, էջ 22:

¹³ Նույն տեղում, էջ 18:

ան՝ կրնայ համամիտ ըլլալ անոնց զանգուածային մեկնումին. որոնց մէջ ձախ հոսանքները զօրացած են, մանաւանդ «հայրաբար պատժելու» համար ֆրանսական հոգատարութեան հակառակող կիբանանի եւ Սուրիոյ «անհարազատ ծուխերը»:

Ներգաղթի դէմ այդ խաչակրութիւնը խմորող եւ ուղղավարողը հայ կաթողիկ երիտասարդ եւ նորընծայ վարդապետներն են,որոնք իրենց մեծաւորներէն շատ աւելի դիւանագէտ են եւ անհաշտ «Նոր-Կարգեր»-ուն եւ ոխերիմ հակառակորդ՝ կաթողիկ նոր սերունդին մէջ ճարակած «Նոր-վարդապետութիւններ»-ու եւ հայրենասիրութեան եւ հայաստանասիրութեան «մոլորանք»-ներուն: Հիներու մէջ դեռ հայրենասիրութիւնը «անթեղուած կրակ» մըն է, մինչ երիտասարդ վարդապետներու մինչեւ ծուծը՝ «Հերովդէսեան թթու խմոր»-ով թունաւորուած է: Աղաճանեան պատրիարք,ան զոհն է այդ «քօզմօբօլիթ» երիտասարդ վարդապետներու մոլեռադուութեան, որ շեղ դիրքի վրայ հրեցին զայն, անոր բարձր հեղինակութիւնը զէնք գործածելու Հայ Կաթողիկ երիտասարդութեան ու ծուխերուն հայաստանասիրութեան դէմ, հրաւիրելով հայ զանգուածին ատելութիւնը անոր վրայ եւ զայն նկատել տալու երկրորդ Հասունեան մը, առաջինին անփառունակ կարտինալութենէն լման 65 տարի յետոյ»¹⁴:

Կարդինալ Աղաջանյանի Շրջաբերականին է անդրադարձել նաեւ պատմաբան Հ. Մելիքսեթյանն իր ուսումնասիրությունում՝ նշելով, որ հայ կաթողիկ հոգեւորականութեան վերնախավը՝ ի գլուխ կաթողիկոս-պատրիարք կարդինալ Աղաջանյանի, տրամագծորեն հակառակ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու դիրքորոշման ու բուն գործունեութեան, «հայրենադարձութեան դէմ դատապարտելի գործունեություն էր ծավալել»¹⁵: Ներկայացնելով Շրջաբերականի բովանդակությունը՝ Հ. Մելիքսեթյանը մասնավորաբար անդրադարձ է կատարում Հոռմի Պիոս ԺԲ. պապի այն պնդմանը, որ է՝ «կրնանք արդարեւ մենք իրաւամբ ըսել թէ այս գերագնիւ Ազգը, իր ձախողանքներուն եւ տառապանքներուն մէջ ունեցած է միշտ պաշտպան եւ փաստաբան Հոռմէական Քահանայապետը»: Այդ առումով նա գրում է հետեւյալը. «Իհարկե, պատմությունը երբեք չի արձանագրել ինչ-որ փաստ, որ հոռմեական որեւէ քահանայապետ պաշտ-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 18–19:

¹⁵ Հ. ՈՒ. ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ, «Հայրենիք–Սփյուռք առնչությունները եւ հայրենադարձությունը (1920–1980 թթ.)», Երեւան, 1985, էջ 342:

պան կանգնած լինելը հայուլթյանը կամ Վատիկանը սեր ու հոգածություն տաժած լինելը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ: Ընդհակառակը, դարերի ընթացքում Հռոմի Եկեղեցին միշտ էլ աշխատել է օգտվել հայ ժողովրդի համար ստեղծված դժնդակ պայմաններից եւ ձգտել է ջլատել, մասնատել նրա ամբողջականությունն ու միասնականությունը, հարվածել նրա ազգային ինքնուրույնությանը՝ հրելով նրան լատինացման-կաթոլիկացման ուղու վրա: Հակառակ այս իրողությանը, կարդինալ Աղաջանյանը գովերգում էր Վատիկանի ու նրա պետերի հայասիրությունը եւ հանուն կաթոլիկության իր հոտին խորհուրդ էր տալիս չդիմել հայրենադարձության, որովհետեւ դա կնշանակի ուրանալ հավատքը»¹⁶: Հ. Մելիքսեթյանը նաեւ հավելում է, որ կարդինալ Աղաջանյանը «ճգնում էր բամբասանքներով վարկաբեկել Սովետական Հայաստանի ղեկավարներին, որ իբր «պաշտոնական անձեր հայտարարած» են, թե Հայաստան մեկնող կաթոլիկները պետք է հրաժարվեն իրենց հավատքից կամ հայրենիքում կաթոլիկության հանդեպ այլ վերաբերմունք գոյություն ունի, քան այլ դավանանքների հանդեպ: Թե երբ, որտեղ եւ ո՞ր «պաշտոնական անձերն» էին այդպիսի հայտարարություններ արել, այդ մասին հայր Աղաջանյանը խորհրդավոր լռություն էր պահում»¹⁷:

Այստեղ, այո, ընդունում ենք Շրջաբերականի այս պնդումը՝ «Հայ Կաթոլիկէութեան հանդէպ... կը զլացուէր արդար եւ լիովին արժանացած ազատամիտ վերաբերում մը», սակայն պետք է կատարել մասնակի խմբագրում՝ ոչ թե «Հայ Կաթոլիկէութեան», այլ ընդհանրապէս «Կաթոլիկէութեան», քանի որ Խորհրդային Հայաստանում, խնդրո ժամանակ, կաթոլիկ հայերի նկատմամբ հետապնդումներ ու բռնաճնշումներ չկային, պարզապէս Հայաստանի կաթոլիկ համայնքը չունէր հոգեւոր սպասավորներ. նրանք եւս, ինչպէս Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու, առհասարակ՝ ԽՍՀՄ Եկեղեցիների հոգեւորականները, բռնադատվել էին՝ աքսորվելով ու գնդակահարվելով, իսկ որոշների էլ արտոնվել էր լքել խորհրդային պետությունը¹⁸: Խորհրդային Միությունում կաթոլիկ համայնքների հետ առկա էին հիմնախնդիրներ հիմնականում Ուկրաինական ԽՍՀ-ում՝ Ուկրաինական Հունա-Կաթոլիկ Եկեղեցու (Ունիատ Եկե-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 345–346:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 347:

¹⁸ Ա. ՍԻՄԱՎՈՐՅԱՆ, Վ. ՀՈՎՅԱՆ, «Ռուսաստանի Դաշնության հայուլթյան կրոնադավանանքային կողմնորոշումները», Երեւան, 2011, էջ 84–92:

ղեցի) հետ կապված. «Թեև խորհրդային ռեժիմը հայ կաթոլիկների հետ չէր վարվել նույնքան կոպիտ, որքան Ուկրաինայում, որտեղ ուկրաինական կաթոլիկ եկեղեցին արգելված էր, փաստացի հայ կաթոլիկներին չէր թույլատրվում որևէ համայնքային գործունեություն»¹⁹, – գրում է կրոնական պատմաբան Ֆելիքս Քորլին:

Մեր հետազոտության ընթացքում, Հայաստանի ազգային արխիվում, ծանոթացանք մի շարադրանքի եւս՝ կապված խնդրո Շրջաբերականի հետ: «Կարդինալ Աղաճանյանի կոնդակի առթիվ» վերնագրված հոդվածը²⁰, գրված Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերության օրգանի՝ «Սովետական Հայաստան» ամսագրի համար, հեղինակել է ՀնՍՀ Նախարարների խորհրդին կից Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Ն. Հովհաննիսյանը՝ 1947 թ. փետրվարի 6-ին: Հոդվածը, սակայն, ինչպես հուշում է առաջին թերթին արված մակագրությունը՝ չի հրատարակվել. «Հոդվածը գրվել է «Սով. Հայաստան» (ԱՕԿՍ) ամսաթերթի համար, սակայն որոշ նկատառումներով չի տպագրվել»²¹:

«Իր կարդինալության անդրանիկ կոնդակում, – գրում է Ս. Ն. Հովհաննիսյանը, – հայր Աղաճանյանն այնպիսի խնդիրներ է շոշափում, որոնք կրոնական շրջանակներից դուրս են գտնվում եւ չեն կարող անուշադրության մատնվել»:

Եւ որպես պետական պաշտոնյա, խորհրդածությունների հիմքում ունենալով պետական ու քաղաքական գաղափարաբանությունը, Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Ն. Հովհաննիսյանը կատարում է վերլուծություն. «Սույն կոնդակը կարելի է բաժանել երկու մասի – պապի հայասիրության գովերգություն եւ զրպարտանք Սովետական Հայրենիքի հասցեին ուղղված. իսկ կոնդակի շարժառիթը, նպատակը, լեյտ-մոտիվը հանդիսանում է – բոլոր տեսակի միջոցներով խափանել, կասեցնել հայ ժողովրդի մասսայական ներգաղթը»²²:

Հոդվածագիրն իրավացիորեն մատնանշում է, որ Շրջաբերականը ծնունդ է առել ոչ թե հայ ժողովրդի եւ Հայրենիքի զավակի մտքից ու հո-

¹⁹ SԷս F. CORLEY, “Catholics and Commissar: the Armenian Church under the Soviet Regime”, Volume II, London, 2025, էջ 1109:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 29, թ. 1–5:

²¹ Կարծում ենք, որ մակագրությունը կատարել է հենց հոդվածի հեղինակ Ս. Ն. Հովհաննիսյանը:

²² ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 29, թ. 1:

գուց, այլ այն Վատիկանի պաշտոնյայի մի հրահանգավորում է, որը կոչված է ջատագովելու Հռոմի պապին, Վատիկանը եւ հայությանը հպատակեցնելու վատիկանյան քաղաքականությանը. «Վատիկանի թուլնով թաթախված գրիչը ձեռքն առնելով հայր Աղաճանյանը ճգնում է բառերի շաղակրատանքով հայ ժողովրդի դարավոր պատմության Վատիկանին վերաբերող մուսյլ ու սեւ էջերը սրբագրել եւ սեւը սպիտակի տեղ ներկայացնել: Ինչպես երեւում է կարդինալական ծիրանին հանգիստ չի տալիս նրան. իրեն շնորհված կարդինալական կոչման համար իր տերերին վարձահատուց լինելու նպատակով նա հրապարակ է իջել տաճկական յաթաղանից մազապուրծ ազատված եւ օտար հորիզոնների տակ ապաքաղաքացու վիճակում դեգերող հայ ժողովրդի մնացորդ բեկորներն աճուրդի հանելու եւ Վատիկանի ֆաշիստական քաղաքականության կառքին լծելու: Եւ այս բոլորը նա կատարում է Վատիկանում դաստիարակված հմուտ «դիվանագետի» վարպետությամբ, պատմական փաստերը կրոնական միստիկականությամբ պարուրված, սքողված ձեւով ներկայացնելով: Կարդինալ Աղաճանյանը միտումնավոր կերպով աշխատում է Վատիկանը ներկայացնել որպես հայ ժողովրդի հարազատ պաշտպանը:

...Իրապես, որոնք են այն շարժառիթները, որ դրդել են հայր Աղաճանյանին հանդես գալու Վատիկանի եւ հատկապես Պիոս ԺԲ. պապի «հասարակության» ջատագովի դերում եւ ի՞նչ հիմունքներ ունի նա ներգաղթի դեմ աղմուկ բարձրացնելու»²³:

Հետագա շարադրանքում հոգվածագիրն անդրադառնում է դարերի հոլովույթում հայ ժողովրդի ու Հայաստանի հանդեպ ունեցած պապական վերաբերմունքին եւ Վատիկանի քաղաքականությանը՝ վերլուծելով եւ եզրակացնելով. «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի օրերին պապը օժանդակում էր հայ ժողովրդի թշնամիներին՝ ֆաշիստական ոճրագործներին, որոնց ձեռքերը դեռ 1914 թվից ներկված էին հայ բազմատանջ ժողովրդի արյունով եւ որոնց հաղթանակը հավասարազոր կլինեի հայ ժողովրդի մնացորդ բեկորների ֆիզիկական ոչնչացմանը»²⁴:

Ներգաղթի վերաբերյալ կարդինալ Աղաջանյանի արտահայտած մտքերի հետ կապված Ս. Ն. Հովհաննիսյանն ի մասնավորի գրում է. «...Հայր Աղաճանյանը իր կոնդակում պնդում է, որ Մերձավոր Արեւելքում հայ ժո-

²³ Նույն տեղում, թ. 1:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 3:

ղովրդի համար ստեղծվել են «հասարակական կեանքի եւ մշակույթի ամէն դիրուժիւններ»։ Մինչդեռ նա խոսափում է ասել իր հոտին, որ Սովետական Հայրենիքում պետութիւնը ստեղծել է լիակատար պայմաններ հայ գիտութեան, արվեստի, կուլտուրայի եւ ընդհանրապես հայ մշակույթի զարգացման ու փթթման համար, որ սովետական կարգերում հայ գիտութիւնը, հայ արվեստն ապրում է նախընթացը չունեցող իր Ոսկեդարը»²⁵։ Ի վերջո, հոգվածագիրը կտրուկ նշում է. «Կոնդակից պարզվում է նաեւ, որ հայր Աղաճանյանը դժգոհ է մնացել պատերազմի վախճանից, որովհետեւ չեն արդարացել նրա ակնկալութիւնները «Կրօնքի լիակատար ազատութեան» մասին. այսօր էլ նա շարունակում է «մշտամրմունջ աղօթքներ հղել», որպէսզի «հնչէ Աստուծմէ որոշւած այդ ցանկալի ժամը». երեւի մի նոր պատերազմից հետո՞»²⁶։

Ս. Ն. Հովհաննիսյանն իր հոգվածն ավարտում է այն հավաստիացմամբ, որ հայոց հայրենիքում կա կրօնի ազատութիւն եւ բոլոր հայրենադարձները կարող են հայրենաբնակ իրենց եղբայրների հետ միասին «համահավասար իրավունքներով եւ անկաշկանդ կերպով օգտվել աշխարհի ամենադեմոկրատիկ Սովետական Կոնստիտուցիայից բխող խղճի, կրօնական համոզումների լիակատար ազատութեամբ»²⁷։

Պետական կարեւոր հաստատութեան ղեկավարի խնդրո հոգվածն ինչո՞ւ չի տպագրվել եւ որո՞նք էին դրա «որոշ նկատառումները»՝ հնարավոր չեղավ վավերագրերով պարզաբանել, սակայն, ըստ մեր տեսութեան, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները՝ համախորհուրդ միութենական ղեկավարութեան հետ, հավանաբար, չեն ցանկացել, որ պետական պաշտօնյան ուղղակի առճակատման մեջ մտնի օտարերկրյա բարձրաստիճան հոգեւորականի հետ, ինչը կարող էր հիմնավորապէս փաստել արդեն Շրջաբերականում արժարծված (առհասարակ վատիկանում եւ Արեւմուտքում քաղաքացիութիւն ստացած) տեսակետը, որ Խորհրդային Միութիւնում գոյութիւն չունի կրօնական ազատութիւն եւ պետական բռնաճնշման են ենթարկվում հոգեւորականները։ Այն, որ ԽՍՀՄ-ում կային որոշակի կրօնական սահմանափակումներ՝ միանշանակ է, սակայն արդեն 1940-ական թթ. էապէս բարելավվեցին պետութիւն—եկեղեցի հարաբերու-

²⁵ Նույն տեղում, թ. 5։

²⁶ Նույն տեղում, թ. 5։

²⁷ Նույն տեղում, թ. 5։

թյունները: Ուստի միջազգային կրոնական ու եկեղեցական խնդիրներին պետությունը հիմնականում արձագանքում էր ի դեմս ԽՍՀՄ-ում գործող եկեղեցիների, որոնք, ինչպես կտեսնենք մեր հետագա շարադրանքում, համախորհուրդ միմյանց հետ որոշապես աջակցում էին պետության արտաքին քաղաքականությանը՝ բացառապես առաջնորդվելով իրենց հոգեւոր-եկեղեցական, ազգային եւ հայրենական գերագույն շահերով:

Հայաստանյայց եկեղեցին, ի դեմս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, պետական ծանր հարձակումների ու բռնաճնշումների ժամանակ իսկ պահպանում էր իր ինքնիշխան առաջնորդությունն ու կառավարումը: Այս առումով հատկանշական է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Տեղակալ եւ Գերագույն հոգեւոր խորհրդի նախագահող Տ. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանի եւ Տ. Գեւորգ արքեպիսկոպոս Չեորեքչյանի հանդիպումը ՀԽՍՀ Կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Սարգիս Կասյանի հետ՝ 1930 թ. մայիսի 29-ին: Տեսակցություն ժամանակ Ս. Կասյանն անդրադառնալով կառավարության հանդեպ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի վերաբերմունքին՝ մասնավորաբար նշել է, որ «այդ վերաբերմունքը համենայն դեպս բարյացակամության նշան չէ», քանի որ նույն թվականի փետրվարի 9-ի Հոռոմի Պիոս ԺԱ. պապի «Աղոթքների խաչակրաց արշավանք» խորագրով ուղերձի առիթով Հայոց Կաթողիկոսը մերժել է հանդես գալ բողոքի գրություններ: Մինչդեռ Խորհրդային պետության «բոլոր եկեղեցիների գլուխները անհրաժեշտ համարեցին հանդես գալ բողոքի գրություններով»: Պատասխանելով Ս. Կասյանին՝ Տ. Խորեն եւ Տ. Գեւորգ արքեպիսկոպոսներն ուղիղ եւ իրավ կերպով արհաբար իրենց անհամաձայնությունն են հայտնել. «Հայոց Կաթողիկոսը (Տ. Տ. Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը.— Ա. Կ.) այլ կերպ վարվել չէր կարող, տեսնելով այն անօրինակ հալածանքը, որ գործադրվում էր հանդեպ Հայ եկեղեցին ամենուրեք եւ մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանում, որ Հայոց Կաթողիկոսի մերժումը ունի եւ այն լավ կողմը, որ դրսի աշխարհում չեն կրկնվիլ այն բացատրությունները, թե Էջմիածինը գտնվում է որոշ հաստատության ճնշման տակ: Պնդեցինք, որ Էջմիածնի վերաբերմունքը հանդեպ Հայաստանի կառավարությունը միշտ էլ եղել է ոչ միայն լոյալ, այլեւ բարյացակամ»²⁸: Արդարեւ, ինչպես գրում է ռուս պատմաբան Ա. Լ. Բեգլովին իր հոդվածում, Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու պատրիարքա-

²⁸ Տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), կազմեց Սանդրո Բեհբուդյանը, Երեւան, 1994, էջ 219–220:

կան տեղապահի տեղակալ մետրոպոլիտ Սերգին, ԽՍՀՄ-ում գործող Հոռոմեակաթոլիկ Եկեղեցու որոշ հոգեւորականներ եւ որոշ հրեա ռաբբիներ հանդես են եկել Հոռոմի Պիոս ԺԱ. պապի ուղերձում ասվածները հերքող հայտարարություններով ու հարցազրույցներով, որոնք, սակայն, ինչպես պարզել է հոգվածագիրը՝ ոչ այլ ինչ էին, քան կուսակցական եւ խորհրդային գործիչ Եմելյան Յարոսլավսկիի կողմից շարադրված եւ Քաղբյուրոյի (Политбюро) որոշ անդամների կողմից խմբագրված տեքստեր²⁹:

Վերջապես, ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին կից Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի հոգվածը, շատ հավանական է, չի տպագրվել հետեւյալ բանավոր պատճառով՝ Խորհրդային Հայաստանը ցանկանում էր ինչ-ինչ կապեր ու հարաբերություններ հաստատել Մխիթարյան միաբանության հետ: Իսկ այդ հարցում, ըստ էության, կարելու էր նաեւ կաթոլիկ աշխարհի ամենաակնառու դեմքերից մեկի՝ կաթողիկոս-պատրիարք կարդինալ Աղաջանյանի բարեհաճությունը, ինչպես նաեւ անհրաժեշտ էր նրա ազդեցությունը Վատիկանում:

Տակավին 1946 թ. մարտի 25-ին Հայկական գիտությունների Ակադեմիան պաշտոնական գրություն էր առաքել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արքայապետ Սրապիոն վարդապետ Ուլուհոճյանին: Ակադեմիայի պրեզիդենտի տեղակալ մեծանուն գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանը, ի դիմաց Ակադեմիայի նախագահության, նշյալ ուղերձ-նամակում, «գրուած ամենալայն գնահատանքի զգացումով հանդէպ Մխիթարեան Միաբանութեան կատարած դարաւոր գրական-մշակութային գործունէութեան»³⁰, խոսելով վերածնված Մայր Հայաստանի «աննախընթաց մասշտաբով» ծաղկած ու բարգավաճած հայ գիտության ու արվեստի վերաբերյալ՝ ի մասնավորի գրում է. «Յարգելի Աբբահայր, բնական է, որ հայ գիտութեան ասպարիզում մեզ մօտ ծաւալուած այս աշխատանքը մեր հետաքրքրութիւնն ուղղում է նաեւ դեպի այն մեծ գործը, որ կատարել եւ կատարում են այդ ուղղութեամբ Մխիթարեան Միաբանութեան կազմում աշխատող գիտական ուժերը: Մենք յոյս ունինք, որ Դուք մեր հայագէտներին չեք մերժի Մխիթարեանների հետ կապ հաստատելն ու հնարաւորութիւն կրնձեռնեք՝ Ձեզ մօտ գտնուող հարուստ ձեռագրական ժառան-

²⁹ Տէս Ա. Լ. Беглов, «Крестовый поход молитв» 1930 г. и реакция на него в СССР // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2018. Т. 9. Выпуск 4 (68). URL: <https://history.jes.su/s207987840002219-9-1/> DOI: 10.18254/SO002219-9-1:

³⁰ «Քաղմավէպ», 1843–1946, օգոստոս, թիւ 8, էջ 213:

գութիւնն ուսումնասիրելու համար, որպէսզի աւելի մեծ թափով ծաւալենք ամէն մի հայի սրտին նուիրական հայագիտութիւնը, որպէսզի կատարենք մեր ժողովրդի հանդէպ մեր սրբազան պարտքը:

Այս կարեւոր խնդիրն իրականացնելու նպատակով, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան Գիտութիւնների Ակադեմիան գործուղում է Ձեզ մօտ Հայաստանի Պետական Ձեռագրատան (Մատենադարանի) գիրեկտոր պրոֆէսոր Գ. Աբովին եւ նրա անձնական քարտուղար Ա. Տէր-Գրիգորեանին:

Մենք յուսով ենք, որ Դուք բարեհաճ կերպով կընդառաջէք՝ որպէսզի պրոֆէսոր Աբովը եւ նրա քարտուղար Տէր-Գրիգորեանը օժանդակութիւն ստանան՝ կատարելու իրենց տրուած առաջադրանքը, որ է մեզ լիակատար տեղեկութիւններ բերել Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան վերջին տասնամեակների գրական, գիտական նուաճումների մասին եւ ծանօթանալ այն ձեռագրերի տարբերակներին, որոնց լոյս ընծայումը նախատեսուած է Հայկական Հանրապետութեան Գիտութիւնների Ակադեմիայի առաջիկայ հրատարակչական ծրագրում»³¹:

Անմիջապես այս խոսքերից հետո Վ. Համբարձումյանը շեշտում է՝ «մենք միանգամայն դրական վերաբերմունք ունենք՝ Մխիթարեան Միաբանութեան հետ փոխադարձ կապ հաստատելու նկատմամբ եւ ուրախութեամբ կընդունենք Ձեր ներկայացուցիչներին՝ տեղում նրանց ծանօթացնելու համար գիտութեան ասպարիզում հայրենի երկրի ունեցած նուաճումների հետ»³²:

Գիտությունների ակադեմիայի ուղերձ-նամակն ավարտվում է այն հույսով, «որ մեր այս նամակը սկիզբ կը հանդիսանայ Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան Գիտութիւնների Ակադեմիայի եւ Մխիթարեան Միաբանութեան գիտական ուժերի միջեւ կապ եւ փոխադարձ գիտական օժանդակութիւն հաստատելու գործին»³³:

Հատկանշական է, որ Խորհրդային Հայաստանի պետությունն ի դեմս Գիտությունների ակադեմիայի, հակառակ ԽՍՀՄ-Վատիկան ակնբախ հակամարտության, միջոցներ էր ձեռնարկում կապ եւ հարաբերություններ հաստատելու կաթոլիկ հայ աշխարհի՝ Ս. Ղազար կղզյակի հետ, որտեղ,

³¹ Նույն տեղում, էջ 216:

³² Նույն տեղում, էջ 216–217:

³³ Նույն տեղում, էջ 217:

միանշանակ, հաստատված էր վատիկանյան գերիշխանությունը... Սակայն Մխիթարյան միաբանությունը, որ «կողջունէր այդ զոյգ պատուիրակները...», եւ ուրախ էր դիտելով անոնց նկարագրութիւններուն ընդմէջէն հայրենիքին վերելքը շինարարական եւ գիտական մարզերու մէջ»³⁴, Միաբանություն, որն իր երախտարժան հայրերի շնորհիվ խոշոր ներդրումներ էր արել «հայ կուլտուրայի, հայ մշակույթի զարգացման գործում, ու բորբոքել հայի սրտում հայրենասիրական սրբազան զգացմունքները»³⁵, բնականաբար, պետք է սեղմեր իրեն պարզված Հայոց պետության ձեռքը, պետք է, ինքն էլ իր հերթին, կամենար ու ձգտեր վերականգնելու Մայր Հայրենիքի հետ կապն ու հարաբերությունները՝ «խզուած ըլլալով... քաղաքական կեանքի վրդովումին հետեւանքով»³⁶: Իսկ այդ ամենի համար հարկավոր էր ստանալ Վատիկանի՝ անմիջապէս Հռոմի պապի արտոնությունը: Հետեւաբար, Մխիթարյան միաբանության արքայապետ մինչ այդ պետք է ունենար համաձայնությունը «Հայութեան լաւագոյն դեսպան» կարգինալ Աղաջանյանի, որի անունն այն օրերին, ինչպէս վկայում է Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցու կաթողիկոս-պատրիարք Իգնատիոս-Պետրոս ԺԶ. Պաթանյանը, «եղած է... «Թողթ ընծայութեան», ազդու՝ ամէն շրջանակներու»³⁷: Եւ եթէ Խորհրդային Հայաստանի գիտության ներկայացուցիչներին հաջողվել է այցելել Ս. Ղազար եւ գիտական ուսումնասիրություններ կատարել, բայց եւ այնպէս Միաբանության ներկայացուցիչներին տակավին վիճակված՝ արտոնված չէր մեկնելու Մայր Հայրենիք: Այս առումով բացահայտ էր կարգինալ Աղաջանյանի անբարեհաճությունը եւ Վատիկանում զգալի էր նրա ոչ բարենպաստ ազդեցությունը: Նա դեմ էր, որ նաեւ Մխիթարյան հայրերը, նույնիսկ գիտակրթական կամ ճանաչողական նպատակներով, մեկնեին Խորհրդային Հայաստան: Նա գտնում էր, որ հարկավոր էր առնվազն մի որոշ ժամանակով խստով պահպանել այդ արգելքը, որպէսզի տուրք չտրվեր Խորհրդային քարոզչությանը, քանի որ կարգինալ Աղաջանյանը, «Tamquam arma, veritas!»³⁸ նշանաբանով, Դավթի նման պայքարում էր Գողթի կոմունիզմի եւ դրա մարմնացում Խորհրդային Միության դեմ. «...Դավթի նման,– 1947 թ. հունվարի 15-ի

³⁴ Նույն տեղում, էջ 212:

³⁵ «էջմիածին» ամսագիր, օգոստոս–սեպտեմբեր–հոկտեմբեր, 1946 թ., էջ 22:

³⁶ «Բազմավէպ», 1843–1946, օգոստոս, թիւ 8, էջ 212:

³⁷ «Ձայն հովուական», էջ 4:

³⁸ Թարգմանությունը լատիներենից՝ «Ճշմարտությունը՝ որպէս զենք»:

Թիվ-1457/21 գրույթյամբ նա գրում է Վատիկանի Արեւելյան Եկեղեցիների Ս. Կոնգրեգացիայի քարտուղար կարդինալ Տիսերանին, – պայքարում ենք Գողիաթի դեմ խոնարհ աշխատանքի եւ համառ ազդեցիկ միջոցով՝ թողնելով, որ Տերը խոնարհեցնի Իր Եկեղեցու թշնամիներին եւ պահպանի ու փառավորի այն՝ հակառակ մեր հակառակորդների, նույնիսկ մեր փոքր ժողովրդի մեջ:

....Կարծում եմ, Ս. Դիկաստերիային հայտնի է, որ Խորհրդային Հայաստանի ակադեմիկոսներն այցելել են Վենետիկի Սուրբ Ղազար վանքը եւ գրավոր հրավեր են փոխանցել Մխիթարյան հայրերին՝ Հայաստան գնալու որպես ակադեմիայի գիտնականներ եւ գործընկերներ: Կարծում եմ, նման հրավեր ուղարկվել է նաեւ Վիեննայի Մխիթարյան հայրերին:

Այս փաստը Սբ. Դիկաստերիայի ուշադրութանը ներկայացնելով՝ պարտք եմ համարում հայտնել իմ տեսակետը:

Կարծում եմ, որ այսպիսի հրավերի ընդունումը մեծապես կծառայեր խորհրդային քարոզչութանը՝ սփյուռքի ժողովուրդների շրջանում գովաբանելու խորհրդային վարչակարգը եւ պնդելու, թե Հայաստանում գոյություն ունի կրոնական ազատություն՝ հակառակ մեր հովվական նամակի ասածների: Միաժամանակ դա կխթաներ դեպի Խորհրդային Հայաստան մեկնողների թվի աճը, նաեւ մեր հավատացյալների մեջ, գալիք գարնան եւ ամռան տեղափոխության ժամանակ: Եւ կասեին. «Եթե գնում են Մխիթարյան հայրերը, ինչո՞ւ դուք չեք գնում»:

Ինչ որ ասում եմ Մխիթարյան հայրերի մասին, վերաբերում է նաեւ ցանկացած այլ քահանայի:

Ուստի, պարտք եմ համարում ներկայացնել, թե որքան լուրջ խոչընդոտներ կան, որոնք ստիպում են առնվազն մեկ տարի հետաձգել որեւէ քահանայի գործուղումը: Ուստի երախտապարտ կլինեմ, եթե Ձերդ Գերագանցությունը նախազգուշացնի այն միաբանությունների Գլխավոր Վանահայրերին, որոնցից քահանաներ կցանկանան մեկնել Հայաստան, որ առանց Ձերդ Արժանապատվության հստակ համաձայնության եւ հավանության՝ չձեռնարկեն նման քայլ:

Ձեմ անտեսում այն դժվարությունը, որ կարող է առաջանալ այս բացասական դիրքորոշման դեմ: Կարող են ասել, թե չնայած ամեն ինչին՝ շատ կաթոլիկներ արդեն մեկնել են, եւ քիչ չեն նրանք, ովքեր դեռ պատրաստվում են մեկնել Խորհրդային Հայաստան, եւ չպետք է նրանց լքել, այլ պետք է խրախուսել եւ նույնիսկ ապահովել, որ նրանց հետ լինեն քա-

հանաներ: Կգտնվեն նաեւ քահանաներ, որոնք վերադասների թուլտվու-
թյամբ, սիրով կցանկանան հանձն առնել այդ առաքելությունը:

Ես ուշադիր կշռադատել եւ համեմատել եմ երկու կողմերի առավելու-
թյուններն ու վնասները, եւ, ցավով, եկել եմ այն եզրակացութեան, որ պետք է
պահպանել այս բացասական դիրքորոշումը՝ գոնե որոշ ժամանակով:

Իրոք, ակնհայտ են խորհրդային վարչակարգի պայմաններում կաթո-
լիկ հավատքի համար առկա վտանգներն ու վնասները, եւ խիստ կաս-
կածելի ու խնդրահարուց է քահանայի արդյունավետ գործունեությու-
նը՝ հաշվի առնելով վերադարձողների ցրվածությունը Հայաստանի Հան-
րապետութեան տարածքով, ինչպէս նաեւ քահանայական գործունեու-
թեան նկատմամբ կիրառվող խիստ սահմանափակումները: Ուստի ավելի
մեծ չարիք կլինէր խորախուսել կաթոլիկ ընտանիքների վերադարձը,
որոնք հակառակ դեպքում չէին մեկնի՝ իրենց ընտանիքների ճակատա-
գիրը վտանգի տակ դնելով, շնայած նախապէս զգուշացվել են վտանգ-
ների մասին:

Անշուշտ, եթէ հայտնի դառնա, որ նույնիսկ կաթոլիկ քահանաներ են
պատրաստվում մեկնել խորհրդային Հայաստան, ապա դեպի հայրենիք
վերադարձը կստանա նոր չափեր, եւ դա մեծ ծառայութուն կլինի խոր-
հրդային քարոզչութեանը»³⁹:

Հարկ է նշել, որ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութեանը հնարա-
վորութուն է տրվում միայն 1962 թ. մայիսին, Վատիկանի եկեղեցա-
կան (տիեզերական) Բ. Ժողովի գումարման տարում (երբ որոշապէս
բարելավվել էին Վատիկան-ԽՍՀՄ հարաբերութունները), ներկայա-
ցուցիչ ուղարկելու խորհրդային Հայաստան: Մայր Հայրենիք է այցե-
լում, Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրավերով, Հայր
Եղիա վարդապետ Փելիկյանը⁴⁰ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-

³⁹ Թարգմանութուն իտալերենից, ACO, Armeni Affari Generali, Fasc. 514/1946, P. 11–16
[Invito rivolto ai Padri Mechitaristi di Venezia da parte di alcuni Accademici Sovietici di recarsi in Armenia
Sovetica]. շնորհակալութեամբ նշենք, որ այս վավերագրի ստացումը հնարավոր դարձավ ան-
կախ հետազոտող պատմագիտութեան դոկտոր Աննա Հունանյանի աջակցութեամբ:

⁴⁰ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Հայրապետի հրավերով Մայր Հայրենիք պետք է այցելելին Վենետիկի
Մխիթարյան միաբանութեան երկու ներկայացուցիչ, սակայն ներկայացուցիչներից Հայր Ներսէս
վարդապետ Տեր-Ներսէսյանը հիվանդութեան պատճառով չի կարողանում ճամփորդել. «Թող
տուէք, որ յայտնեմ Ձեր Վեհափառ Տէրութեան,– Տ. Տ. Վազգէն Ա. Հայրապետին գրում է Միա-
բանութեան ընդհանուր արքահայր Հ. Սրապիոն վարդապետ Ուլուհոճյանը, – ամենախորին եւ
ջերմ շնորհակալութիւններս Ձեր այնքան սիրալիր վերաբերումին համար, որով գոհողութիւնը
յանձն կ'առնէք Հայաստան հրաւիրելով Միաբանութեանս Հայրերը եւ Ձեր մօտ հիւրասիրելու,

ամյա հոբելյանի տոնակատարությունց առիթով⁴¹: Բոլորովին այլ էր, սակայն, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության պարագան: Ինչպես վկայում է Հայր Ներսես վարդապետ Ակինյանը, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունից, Հռոմեական կուրիայի «գեղեցիկ խորհրդով» եւ խոստացված նյութական աջակցությամբ, հենց ինքը 1924 թ.⁴² միջնորդությամբ Խորհրդային Հայաստանի Բեռլինի առեւտրական ներկայացուցիչ Սիմոնիկ Փիրումյանի եւ համաձայնությամբ Անդրկովկասյան Դաշնության Դաշնակցային խորհրդի նախագահ Ալեքսանդր Միասնիկյանի⁴², այցելում է Խորհրդային Հայաստան՝ «բանակցելու Հայաստա-

որպէսզի անոնք բարեպատե՛հ առիթն ունենան տեսնելու մեր ժողովրդեան արիւնով ու քրտինքով կերտուած նոր Հայրենիքը եւ անոր մշակութային ու շինարարական մեծ յաջողութիւնները:

Տայ Աստուած, որ նոյն թափով շարունակէ ծաղկիլ մեր սիրելի Հայրենիքը եւ վերականգնին մեր տաճարներն ու վանքերը, եւ Մեսրոպի լեզուն ու անով հիւսուած աղօթքը եւ շարական խունկի բուրումով առ Աստուած բարձրանան եւ այնպէս նորոգուին ոսկի դարերու փառքերը:

Վեհափառ Տէր, կը ցաւինք, որ Հ. Ներսէս Վ. Տէր-Ներսէսեան հիւանդ ըլլալով Հ. Եղիա Վ. Փէշիկեանը Միաբանութեանս Ընդհ. Ատենադպիրը մինակը կու գայ Հայրենիք եւ Ձեզի կը բերէ անձամբ մեր բարի լուրերուն հետ մեր ամենախորին սէրն ու յարգանքը Ձեզի ու մեր բոլոր ժողովրդեան կարօտի ջերմագին զգացումներով» (տէս Մայր Աթոռի Արխիվ, ֆ. 130, ց. 2, գ. 1576, թ. 66):

⁴¹ Ս. Դազար վերադարձի ճանապարհին Հ. Եղիա վարդապետ Փէշիկյանը՝ 1962 թ. հունիսի 22-ին Մոսկվայից հետեւյալ երախտագրաց ու սիրալիր տողերն է գրում Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին. «Տողերս կ'ուղղէմ Ձեր Վեհափառ Սրբութեան սրտիս ամենախոր յուզումով եւ սիրով՝ այն պահուն երբ կը մեկնեմ Վիեննայի վրայով դէպի իմ սուրբ կղզեակս: Ըսի յուզումով, որովհետեւ չեմ կրնար մոռանալ այն բացառիկ սէրը, գուրգուրանքը, խնամքը, հիւրասիրութիւնները զոր շուպլեցիք իմ նուաստ անձիս հանդէպ այն պահէն որ ոտք դրի Հայաստանի սուրբ հողին վրայ մինչեւ մեկնելու ժամս: Ամէն կողմ զիս ընդունեցան յարգանքով ու սիրով, ամէն կողմ կատարեցին նիւթական ու բարոյական անհաշիւ գոհողութիւններ, եւ այդ ամէնը Ձեր բարձր հրամանով:— Ըսի սիրով, որովհետեւ այսքան անշահախնդիր բարիքին հանդէպ կարելի չէ ուրիշ զգացում եթէ ոչ սէր:

Այդ սիրով կը հիւսեմ իմ ամենախոր եւ ամենէն բարձր եւ լայն երախտագրտութեանս արտայայտութիւնը: Պիտի պատմեմ նոյն յուզումով եւ սիրով ամէնուն ինչ որ տեսայ եւ ինչ որ վայելեցի:

Գիտեմ, որ այդ ամէնը զոր ըրիք ինձի՝ յանուն իմ սրբազան Ուխտիս է, որուն հանդէպ այնչափ սէր եւ յարգանք ունիք:

Շնորհակալ եմ ի բոլոր սրտէ: Թող Աստուած ինքը վարձահատուց ըլլայ Ձեզի ինձի ըրած անփոխարինելի բարիքներուն համար զորս երբեք պիտի չմոռանամ:

Կը տանեմ մեր սիրելի Աբբահօր եւ բոլոր միաբաններուն Ձեր ողջոյնները, օրհնութիւնը եւ սիրոյ արտայայտութիւններն ու սրբազան նուէրները:

Հայրենիքիս հետ զոր կը պաշտեմ, տեսայ եւ սիրելիներս Ձեր շնորհիւ եւ Սովետական իշխանութեան բարեացակամութեան, եւ յատկապէս սիրելի Ա. Միկոյեանի բարձր միջամտութեան: Թոյլ տուէք ինձի համբուրել ծնրադիր Ձեր Ս. Աջը եւ մաղթել երջանիկ եւ երկար տարիներ: Աստուած օրհնէ մեր Հայրենիքը, տայ խաղաղութիւն աշխարհին եւ պայծառութիւն Հայ Եկեղեցւոյ» (տէս Մայր Աթոռի Արխիվ, ֆ. 130, ց. 2, գ. 1576, թ. 70):

⁴² Տէս «Հանդէս ամսօրեայ», 1929, ապրիլ, թիւ 4, էջ 194:

նի կառավարութեան հետ՝ Հայաստան որբանոց կամ դպրոց բանալու մասին եւ ուսումնասիրել տեղւոյն պայմանները եւ այն տեղ Մխիթարեան առաքելութիւն մը հիմնելու հնարաւորութիւնը», այլեւ՝ «դեգերիլ մի ժամանակ Հայաստան, զբաղելու հին ձեռագիրներու ուսումնասիրութեամբ»⁴³; Թեեւ առաքելությունն իր այդ փուլում, ինչպէս վկայում է Հայր Ներսէս վարդապետ Ակինյանը, շուներ նպատակ «կաթողիկէայ քարոզութիւնը՝ յորդորելու շմիացողներն ի սուրբ Միութիւն», սակայն այն, ըստ էութեան, միտված էր հող նախապատրաստելու «մինչեւ որ ծագի բարեպատեհ առիթը զբաղելու իսկական քարոզչական գործունէութեամբ»⁴⁴; Հատկանշական է, որ 1925 թ., Հայր Ներսէս վարդապետ Ակինյանի դիմում-խնդրանքով եւ Խորհրդային իշխանությունների արտոնութեամբ, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունից Խորհրդային Հայաստան եւ Վրաստան են ժամանում եւս երկու միաբան՝ Հայր Սահակը եւ Հայր Դեոնդը՝ այցելելու «իրենց ծնողաց Ախալցխա»⁴⁵; Խորհրդային իշխանությունների, ի մասնավորի հայ բոլշեւիկների նման բարյացակամությունն ուներ հստակ նպատակներ՝ նյութական շահ եւ Ազգային եկեղեցու քայքայում ու իսպառ կործանում. «1925 թվականին Մխիթարյանները դիմեցին Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեանը՝ ստանալու Հայաստանի սահմաններում իրենց գործունէութեանը ծավալելու իրավունք: Իհարկե, բարեգործութեանից զատ, այժմ ենթադրվում էր զուտ միսիոններական գործունէութեանը՝ կաթողիկոսական տարածմամբ: Դա արդեն երկրորդ դիմումն էր: Նման առաջարկով Մխիթարյանները հանդես էին եկել Հայաստան ժամանելով, 1924 թվականին: Այս նույն թվականի դեկտեմբերի 22-ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահութեան նիստում որոշում ընդունվեց թույլ տալ կաթողիկոսներին գործունէութեանը Հայաստանում, բայց պայմանով, որ «ձեռք բերվի Մխիթարյանների միաբանութեան ունեցվածքը»:

Հանձին Մխիթարյանների հայ բոլշեւիկները տեսնում էին մի ուժ, որն ունակ է խառնակշտութեան մտցնելու եկեղեցական գործերի մեջ, հեղինակազրկելու Հայ Առաքելական եկեղեցին, ազգային եկեղեցուն այլընտրանք ստեղծելու, վերջնականապէս թուլացնելու եւ քայքայելու այն: Իսկ

⁴³ Տէս Մ. ՀԱՅՈՒՆԻ, «Բանասիրութեան ուղեւորը՝ Դոկտ. Հայր Ներսէս վարդապետ Ակինյան (1883–1963)», Անթիլիաս, 2020, էջ 218–219:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 218:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 248:

թուլացած Հայ Եկեղեցու ոչնչացման մասին արդեն հոգ կտանեին իրենք՝ հայ բուլճեիկները»⁴⁶։

Մխիթարյան հայրերը, սակայն, որոշ ժամանակ անց ստիպված են լինում ընդհատելու իրենց այցը. 1926–1927 թթ. Հայր Սահակը եւ Հայր Ղեւոնդը⁴⁷, իսկ 1929 թ. Հայր Ներսես վարդապետ Ակինյանը, վերջինս իննամսյա բանտարգելությունից հետո, արտաքսվում են Խորհրդային պետությունից. «Այսպէս որքան ալ լուիկ էր կեանքս եւ միշտ պրկուած աշխատանքներու մէջ, բայց եւ այնպէս կային հանգամանքներ, որոնք կարող էին մի օր խափան հանդիսանալ յառաջադէմ խաղացումներուս. հանգամանքներ, սակայն որոնք պիտի մնային անյեղլի, քանի կապրէի ես ինքնակաց։ ...Մօտ էի եւ «Բուրժուազիային եւ Պրոլետարին»։ ...Այս ամէնը թէեւ անմեղ հողի վրայ եւ առանց քաղաքական ձգտումներու, բայց եւ այնպէս կարող էին առիթ տալ թիրիմացութեանց իմ շուրջս, եթէ ոչ մերձաւորներուն, գոնէ հեռաւորներուն», – տեղեկագրում է Վիեննա վերադարձած Հայր Ներսես վարդապետ Ակինյանը⁴⁸։ Իսկ թե ինչո՞ւ «յեղակարծօրէն ընդհատած է» Վիեննայի Մխիթարյան հայրերի այցը Խորհրդային պետություն՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Ստեփանյանցն այդ պայմանավորում է Վատիկանի եւ ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունների վատթարացմամբ⁴⁹։ Այսպիսով՝ միջեկեղեցական թշնամանք եւ ընդհարում հրահրելու միջոցով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին եւ Հայաստանյայց Եկեղեցուն կործանարար հարված հասցնելու պետական նենգամիտ նախաձեռնությունը ձախողվում է։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁴⁶ Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՑ, «Հայ Առաքելական Եկեղեցին Ստալինյան բռնապետության օրոք», Երեւան, 1994, էջ 33–34։

⁴⁷ Տէս Մ. ՀԱՅՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 250–251։

⁴⁸ Տէս «Հանդէս ամսօրեայ», 1929, ապրիլ, թիւ 4, էջ 203։

⁴⁹ Տէս Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՑ, նշ. աշխ., էջ 36։

